

ROMER OCH RESANDE, TRADITIONSSAMHÄLLETS ATTITYDER – några exempel från södra Norrland

Jan-Olov Nyström
2014

Intet är jag, men min ras och min rot och min stam är allt.
B. Gripenberg, devis i Njutångers släktbok, 1963

*Tavringar brukar de kalla sig. Ibland resandefolket. Mest kända är de annars
som tattare, landets styvbarn och parias, de som sitter nederst vid bordet.*
SvD1953 nr 251

Tattare...en liten, svartmuskig typ som i sin livsföring liknar zigenaren.
Uppslagsverket Focus 1961

Tre citat från de senaste sextio åren, kanske fångar de en stor del av attitydfrågan mellan majoritetssamhället, traditionens makt och minoriteter som romer och resande. Det grumliga rastänkandet med sina fasansfulla konsekvenser, det sakliga konstaterandet att vi alltid har några längst nere vid bordsändan och den skenbara vetenskapligheten som tillåts avskilja människa från människa, men egentligen bara omformulerar den låga fördomens fördömanden.

Den viktigaste slutsatsen jag kan dra efter denna korta genomgång handlar om minnets *osynliggörande* av romer och resande. Andra har redan utförligt beskrivit deras diskriminering. Men precis som deras tillfälliga vistelser sällan eller aldrig lämnade några spår i det fysiska landskapet (trots en femhundraårig tillvaro i landet) lämnar de sällan spår i källmaterial av olika karaktär. Eftersom de inte är knutna till ägande eller bofasthet är de ”osynliga” för myndigheterna och detta drag av oåtkomlighet tror jag irriterat den statliga övermakten mer än annat genom alla tider, en människa som varken är skatteobjekt, aktad medborgare eller någonting annat måste åtminstone registreras som en avvikelse gentemot normer och lagar.

Vilket också skett, och domstolsmaterialen ”ser” därför romer och resande mer än någon annan icke-tryckt källa. Även kulturarvet följer en slags organisation, ett normsystem och en geografisk avgränsning till socknar, landskap eller byar. Inte heller här passar romer eller resande in, deras identitet är inte möjlig att koppla till de identitetsmarkörer som vanligtvis följer kulturarvsberättelsernas avgränsningar i dialekter, socknar, gemenskaper. Någon gång stämplas de fast till bestämda byar, likaledes fördömda.

Dessutom finns undantag från osynliggörandet. Därför över till själva uppdraget.

Utgångspunkt

Först några ord om terminologin. Orden tattare och zigenare förekommer i svenskan och i myndighetslitteratur sedan 1500-talet. Även ordet ”skojare” förekommer tidigt och möjligen ska 1300-talsuttrycket skulvare = landsstyrkare också nämnas i sammanhanget. Det finns en stor mängd beteckningar för dessa grupper i svensk språkhistoria och i detta faktum finns också åtskilligt av gruppernas historia, sysslor och ställning (Hazell, sid 549ff). I Hälsingland är orden skojare, tavring, tattare mest förekommande. Det är också vanligt att minnesberättelserna och annan litteratur inte gör någon språklig åtskillnad mellan ”tattare” och ”zigenare”, begreppen används ofta, men inte alltid, synonymt.

I det följande brukas begreppen romer och resande, särskilt ordet tattare har varit – och är – starkt nedsättande och den enda vettiga normen är att använda de begrepp som minoritetsgrupper använder om sig själva, alltså – romer och resande, även om det finns andra och delvis motstridiga alternativ till ordet rom. Att de två orden brukas i samma resonemang har historiska rötter och i kontexten finns också en lång historia av särbehandling och diskriminering mot två grupper ”icke-bofasta” människor. Romers och resandes historia ”i sig” och de komplicerade och nära sambandet mellan dem bägge beskrivs utförligt i olika historiska översikter, exempelvis Hazell (2002/2011) och Montesino (2010).

Syfte

Här är syftet ett annat, nämligen att undersöka hur synen på och attityden mot dessa båda grupper fick sitt uttryck i traditionens majoritetssamhällen, i bondesamhället och brukssamhället. Detta genom att studera befintlig historielitteratur, allra helst lokalhistoriska beskrivningar.

I många skildringar av det som förr kallades ”hembygdshistoria” dyker det upp korta beskrivningar av människor som tillfälligt besökte byarna, ofta under rubriker som handlar om luffare, fattiga, gårdfarihandlare, ”skojare” och ibland under det som kallas ”folkliiv”. Människor som förtennade grytor, sålde klockor och vispar, som skodde, sålde eller kastrerade hästar, som ibland ansågs tjuvaktiga, ibland var mer accepterade och fick lov att vistas för en tid hos någon bestämd bonde på hans gård eller gårdsplan.

Detta om bondesamhället. Betydligt svårare skulle det visa sig att finna belägg för attityder och beskrivningar från brukssamhällets horisont. Brukshistoriska skildringar sätter ofta själva produktionssättet i centrum, med noggranna beskrivningar av tekniska processer, kommunikationer, ekonomiska konjunkturen etc. Mer sociologiskt lagda iakttagelser är ovanliga.

Jag har alltså nästan uteslutande använt mig av skriftliga källor, av litteratur. Fysiska spår i kulturlandskapet har romer och resande inte satt, men många äldre människor minns fortfarande på vilken plats eller gård i trakten de brukade slå upp sina tält eller ställa sina vagnar, en sagesperson som jag nyligen ställde frågan till drog sig till minnes hur ”tattarlussen” kom till det som varit övningsfältet på Mohed i södra Hälsingland, ”först i tält

och senare i husvagnar” för att mot slutet av 1960-talet upphöra helt. Det är också förvånansvärt lätt att ur minnesdjupen få svar (inte alltid helt överensstämmande) på frågor om det funnits särskilda ”tattarbyar” och ”tattarsläkter” i landskapet. Det finns ett minne som sällan kommer i tryck i dessa svar, ett noga övervakat minne som handlar om rangordning, om status, anseende, om normer och om den stora frågan – vilka är vi och vilka är de?

Från historiekontexten

Det finns ändå skäl att göra undantag och företa rent historiska utflykter som belyser en del av problematiken kring hur marginaliserade grupper eller minoriteter uppstår i den historiska kontexten. Släktforskaren Bo Lindwall skriver i Släktforskarnas årsbok 2005:

”Studerar man de resande som grupp så slås man av den, åtminstone på ytan, stora skillnaden mellan 1700- och 1800-talen. På 1700-talet var de glas- och smideshandlare och borgare i småstäder, de hade ett urbant namnskick, de var i regel kyrkligt vigda och det var inte ovanligt att de som militärer nådde underbefälsgrader. På 1800-talet var läget ett annat, inga städer tog längre emot dem som borgare, glasbruken fick från 1822 inte längre använda sig av kringresande glasförare, de gamla släktnamnen byts ofta ut mot vanliga patronymika, en del är fortfarande värvade fältjägare eller artillerister men befälsgrader är det inte längre tal om, de var oftast sammanboende och mera sällan vigda. Uppenbart är att de resande under 1800-talet stängs ute från allt fler områden i samhället och än värre blir det i slutet av århundradet då veterinärer tog över vallackarnas och hästbotarnas arbete.” (s 17-18 a.a.)

Om vi godtar analysen i citatet utan kritisk diskussion säger den oss att en förändring, kanske av ekonomisk-politisk art (övergången till en mer liberal och kapitalistisk hushållning) under 1800-talet skapar den arketyp som senare framstår som den typiske ”tattaren”. Förr en hantverkare och borgare, senare fattig, rörlig och marginaliserad. I ärlighetens namn tycks dock bilden vara mer komplicerad, 1600-talets lagstiftning mot lösdrivare och ”tartare” var oresonligt hård och även om den mildrades på 1700-talet drabbades de kringresande fortfarande hårt. 1748 stiftades dessutom en ny lag om att löst folk, tattare och judar skulle landsförvisas (Sveriges historia, 1721-1830, s 106).

Även det ”nomadiserande” levnadssättet framstår som en alltför stark förenkling, Anna Hansen skriver i en artikel om ”Tattarstan” i Oviken (2013):

”Tattarna” var emellertid inte alltid ute och reste. På många ställen, som exempelvis Hamnerdal och Ljusdal, blev de bofasta”.

Bakom uttrycket ”tattarby” måste ju också finnas ett boendemönster som inte kan anses ”nomadiserande”. Och det nomadiserande levnadssättet var åtminstone delvis ett tvång från myndigheter och kommuner, fastän man ansåg att ”tattarplågan” just handlade om det obeständiga levnadssättet förhindrades ofta familjer att bosätta sig på en viss ort, de fördrevs inte sällan på initiativ från myndigheterna. Från Jämtland beskrivs hur fattigvårdsstyrelserna styrde och ställde med resandefolk i byn Billsåsen (nuvarande Bergs kommun) och i en

folklivsuppteckning från 1961 kan man läsa att frågan också kunde orsaka missnöje mellan landskapen och länen:

För att bli av med Billsåstattarna köpte Ovikenborna mark nere i Hälsingland och skickade de ovälkomna tattarna dit ner. Men då opponerade sig hälsingesocknen, som inte heller ville ha dem och så blev det en långdragen process om detta förfaringssätt. (Eivergård:38)

Man kan säga att här fullföljs en gammal tradition som innebar att byarna gärna såg till att deras fattiga gick vidare till nästa socken, helst för gott, helst långt bort.

Från land och by

En ganska utförlig och dokumenterande belysning av förhållandena i en by som muntligt får stämpeln ”skojarby” eller ”tattarby” finner vi i en skrift från 1989 som handlar om byarna Snäre-Bäckänge i närheten av Ljusdal. Materialet är framtaget i samband med en studiecirkel (gräv där du står) där de deltagande sammanfattat vad man kommit fram till. Där kan man läsa:

”I början av 1900-talet fick namnet Snäre en dålig klang i bygden. Många har väl hört benämningen ”Snäreskojare” och många andra tillmälen. Vad detta har sin grund i har varit svårt att få fram. På den tiden drog så kallade ”skojarlass” omkring i byarna. Det var människor som inte var bofasta någonstans och som försörjde sig delvis på försäljning och byte av varor. För att få tillstånd till detta var de tvungna att ha en fast adress och av någon anledning uppgav de då ofta att de var från Snäre, vilket de oftast inte var. Eftersom dessa människor inte var väl ansedda fick Snäre dåligt rykte ute i bygden. När man talade om att man var från Snäre möttes man ofta av misstänksamhet och spydiga kommentarer och detta lever väl fortfarande kvar, särskilt hos de äldre”. (En dokumentation.... S3)

Byn Snäre hade alltså rykte som ”skojarby” eller ”tattarby”, synonyma begrepp. En Brolin, handelsman och baptist sägs ”ha löst problemet”, vad det nu kan betyda. Även byn Låka hade, enligt muntliga uppgifter, ett liknande rykte.

Det är intressant att se att själva bynamnet ”Snäre” enligt ortnamnsforskaren Stefan Brink (Ortnamn i Hälsingland, 1984) är ett nedsättande namn som kommer ur ”snår”, alltså en buskig och otillgänglig trakt eller äga. Byn verkar ha varit en fattig utby, många torpare, många inflyttade värmlänningar under 1800-talets proletarisering och det berättas att samer också besökt byn med sina renar, under sent 1800- och tidigt 1900-tal. Kanske har det funnits en uppfattning över längre tid om Snäre som en by med låg social status.

Inventeringen 1922

Ett led i statens försök att få kontroll över resande var den inventering av romer och resande som genomfördes 1922. Ljusdals landsfiskaldistrikt rapporterade då om 122 ”tattare” i distriktet. Pastorsämbetet i Ljusdal uppgav 173 personer. I en rapport kan man läsa:

”Då tattarna befinna sig ute på vandring bor hela familjen tillsammans med vuxna döttrar, söner och deras respektive fästmän och fästekvinnor, och alla räkna sig som en enda familj...Inom distriktet leva ej tattarna i en enda koloni utan är utplacerade å vitt skilda byar, såsom Snäre, Bjart, Låka, Morvall, Björnbäcken m.fl. Då de bofasta tattarna förutom gård även äga ett stycke jord, bruka de föda en ko eller ett par getter och en häst, men leva förutom av jordbruket, som ofta misskötes, av korgflätning, förtenning, strängarbeten, hästbyten och i undantagsfall av ett eller annat dagsverke hos de närboende bönderna.

De bofasta tattarnas barn besöka jämförelsevis regelbundet skolorna och är deras uppfostran i övrigt ej så försummad som de tidvis kringvandrande.

De tidvis kringvandrande tattarna äga ibland en stuga, men innebo ofta hos andra. Större delen av sin tid tillbringa de emellertid ute på vandringar och fara omkring i större eller mindre hopar dels gående, dragande kärror eller åkande efter en usel krake och föra med sig på lassen de arbeten de förfärdigat, såsom korgar och strängarbeten och ibland lergods såsom lerfat m.m. Värdet av det gods de medföra på en sådan resa går knappast upp till mer än mellan 50 och 100 kronor och på detta sätt skall ibland sex à åtta personer bo.” (Åkerfeldt 37-38)

Även om citatet har myndighetsprägel och en minst sagt patriarkal ton innehåller det ändå historiska fakta som sällan blir synliga: att de resande ägde både jord och kreatur, att vissa reste mer än andra, att man ibland gjorde dagsverken, att värdet på deras varor var lågt, men också detaljerat vilka varor det rörde sig om. I Åkerfeldts bok nämns som jämförelse att en textilarbetare vid den här tiden hade 28 kr i veckoinkomst.

Från byarnas böcker

I den rika utgivningen av byahistoriker från de senaste årtiondena kan romer och resande nämnas, även om de i sin egenskap av icke-bofasta inte riktigt ingår i byns sammanhang. I serien ”Järvsöbyarna 4, Föränge, Sanna, Vik” läser vi följande:

”Zigenare kom ibland om somrarna. Det var man, kvinna och mängder av barn, och hela familjerna bodde i tält ända in på 1960-talet. Zigenarna var oftast kopparslagare som ville förtenna hushållens grytor och pannor.

’Sköjerskor’ med granna kläder och långa kjolar (sannolikt s.k. tattare) brukade följas åt i sällskap flera stycken längs vägarna. I regel kom en av dem först in, medan de andra väntade utanför. Fanns någonting att hämta kom de alla in. De sålde egenhändigt tillverkade pappersblommor, och ville inte den tilltänkta kunde köpa fick han eller hon ofta en utskällning. Tiggde gjorde de allmänt, och var bland byfolket räknade för att vara tjuvaktiga.” (s 54-55 a.a.)

Samma uppdelning mellan ”zigenare” och ”tattare” görs även i Järvsöserien över byarna Skästra, Skålbo, Skridsvik (nr 8):

”Ibland kom tattare. De ansågs tjuvaktiga och var inte välsedda. De fick inte ligga i fäxet. Ladan fick duga åt dem. Zigenare kom sällan, och de bodde i sina tält. Någon gång kunde de slå läger ner vid stationen, och man fick gå dit om man ville bli spådd.” (s51 a.a.)

Det är väldigt tydligt att blicken här är den bofasta som iakttar någon som kommer utifrån, som uppträder och ser annorlunda ut, som har fasta vanor men också olika egenskaper, så att man skiljer ärlighet och annat beteende åt mellan ”zigenare” och ”tattare”, till tydlig nackdel för de senare.

I ännu en del av ”Järvsöbyarna” (nr 10, Hästberg) får en förtennare både individualitet och namn, bilden blir då inte längre en arketyper utan mer nyanserad och inte lika generaliserad:

”Stor-Stines-Johan var en tennbettare som drog omkring i byarna med sin dragkärra. På den hade han allt han behövde för sitt hantverk. Många yngre personer undrar kanske, vad är en tennbettare? För att kopparkärlden skulle kunna användas för sitt ändamål så måste de behandlas med tenn invändigt och detta kallades tennbettning.

Brita Persson, Västergårds, berättar att hon minns Stor-Stines-Johan från sin barndom i Långby och senare kom hon att träffa honom flera gånger i Hästberg. Han var en storväxt man med yvig mustasch, och en stor hatt på sig minns några andra orsbor. Vi barn var nog lite rädda för honom. När han kom till Hästberg höll han till i Pellas och värmdde tennet vid en murpanna....Av dialekten kunde man höra att han kom från en annan trakt, kanske Dalarna.” (s 82 a.a.)

Den avslutande beskrivningen använder ingen beteckning på denne Johan, han kommer kanske från Dalarna och kanske kan hans yttre karaktäristika hänföra honom till en stereotyp, men skildringen skiljer sig tydligt i perspektiv och detaljer från de förra berättelserna. Det ska också sägas att serien Järvsöbyarna är dokumentära sammanställningar efter studiecirkel, de har därför ett drag av representativitet.

Boken ”Folke kring Älva” innehåller berättelser från Färila och är en individuell minnesbok av Helmer Lind, timmerman till yrket. Det citerade stycket är öppet fientligt och avståndstagande, och ”tattarna” är en grupp som pratar romani:

”Tattare kommo i små karavaner sent om kvällarna, så man skulle tycka synd om dem. ’Ni kan väl åtminstone ha barmhärtigheten med dom här små, vi vill bara ha en halmtapp på fajsgålve, kära moster’ gnällde tattarkäringarna. Så glömde de ej att omtala, att de lågo där och där förriga natta. ’Dä ä oskapli snällt folk i den gården’. Sins emellan snackades romani. ’Buron’ betydde bonden och ’burogaja’ dennes käring. Att ’suta på gurmanipun’ var att ligga på fäxgolvet, och att ’killa med tjuringen, så han tinga på mullipan’ var att ta livet av nån med kniv”. (s 145 a.a.)

Rasbiologi på landet

Den öppna och formulerade rasismen finner vi när den lokala historiken får inslag från den akademiska eller skolade världen. I boken "Järvsöfolket", tryckt så sent som 1953, skriver rasbiologen och docenten Bertil Lundman en kapitelinledning, "Folktyper och raser" späckad med den sedvanliga, skenvetenskapliga struntterminologin om folkstockar, rastyper och rasegenskaper.

"Först har vi någon enda småvuxen, kroknäst och mörk typ, som genast och otvetydigt ger sig tillkänna som en tattarättling. (Tattarna äro som bekant ättlingar till zigenare och förfallna svenskar. I Hälsingland äro de i motsats mot vad folk i nedre Sverige ibland påstå ingalunda vanligare än i andra landskap.) (s11 a.a.)

Det finns inga bevarade dokument av rasbiologiska "mätningar" bevarade från Hälsingland men ungefär 2300 personer ska ha "undersökts" av Bertil Lundman mot slutet av 1930-talet och det ska även ha funnits äldre material. En uppsats i årsboken Hälsingerunor 1947 har titeln "Folktyp och härstamning i det inre Hälsingland". Den beskriver en rasbiologisk utflykt som Bertil Lundman gjort bland byarna längs Ljusnan.

Trots allt som pratats om Hälsingetattarna, äro dylika här snarare sällsyntare än i många andra landskap. I Ljusdal har man som sagt nu kört dem ur flera byar, men i ett par andra finns de kvar, liksom på åtminstone ett ställe i Bollnäs och ett i Alfta. (s103 a.a.)

Docenten Bertil Lundman var anställd vid rasbiologiska institutet i Uppsala och konsekvent rasistisk i sin "analys":

Tattarättlingarna igenkännas utom naturligtvis på det mörka, lockiga håret och den krokiga näsan, främst på de djupliggande, lurande ögonen med deras redan i ungdomen buskiga ögonbryn. Ansiktet är oftast smalt och vasst med dåliga tänder i de för trånga käkarna. (s103 a.a.)

Vad gäller Los befolkning konstaterar han att det helt enkelt inte var bebott av hälsingar, utan av finnar och bruksfolk. Lundman anses vara den siste svenske antropolog som baserade sin forskning på rasism. Han avled 1993. I en intervju för Kyrkans Tidning år 1987 uttalade han sig för en selektiv invandringspolitik som innebar ett nej till invandring av färgade individer.

I de vetenskapliga anspråken skiljer sig Lundmans texter från de tidigare skribenterna, för honom är kartan redan klar, och den består av raser, han bara fyller på och ser allting abstrakt och utifrån. Hans text i "Järvsöfolket" ligger närmast som en statusangivelse i bokens början och har inga kopplingar till den konkreta historieskrivning som bokens huvudförfattare, J J.som Hanzén åstadkommit.

I Bror Hillgrens "En bok om Delsbo" finns ett resonemang om "tattare" som försöker avgränsa frågan till en släkt, för att därefter helt enkelt resonera bort själva fenomenet. Kapitlet heter "Folket":

”Man träffar i Delsbo många vackra typer, de flesta ljuslagda. Det har skrivits åtskilligt om att de i västra delen av socknen boende skall härstamma från tattare. Anledningen till detta rykte tror jag mig ha funnit i det faktum, att här funnits en släkt, Loslökten kallad, vars medlemmar, tvärt emot vanligheten i Delsbo, varit brunögda och haft svart hår samt åtminstone en del givit församlingens präster anledning till bekymmer, dock ej på senare år.” (s 39 a.a.)

Hillgren skådar alltså typer och undantag från dessa typer i Delsbo, identifierar en släkt med särskilda drag och konstaterar att numera allt vore lugnt. En tydlig, men samtidigt återhållen uppdelning i vi och dem, med återklang av raslärans typer och karaktärer. Boken gavs ut 1925-26.

En saklig och inkännande attityd intar Per Franck som berättar i boken ”Mer om några byar i Forsa (2001). Per F var född 1907:

”Zigenarna tiggde egentligen inte, utan hade matlagningsattiraljer med sig. När tillfälle gavs, kunde en kvinna med barn på armen få tillgång till ett sommarkök, där hon kokade sin måltid på en spik. Under tiden anlände fler medlemmar i följet för att avnjuta måltiden. Då de inte ville tigga, stannade de flera dagar på trakten och förtente kärll, lämnade strängarbeten eller dylikt.” (s 42, a.a.)

Från Ljusdal kommer ännu ett av dessa halvt bortglömda minnen som visar hur nära granne vardagsfördomarna och det öppna hatet är. Det är i tidningsjournalisten Inge Gardhs bok ”I våra kvarter - Ljusdal på 50-talet” som det kommer till något som beskrivs som ett rasupplopp:

Här står zigenarhövdingen Johan Dimitri-Taikon med maka. I maj 1950 orsakade han Ljusdals första, (och hittills enda?) rasupplopp genom att hota med att köpa fastigheter i Ljusdal. Bland andra Älvgårdens pensionat. Hysterin blev allmän och den lokala fastighetsmarknaden skakade i sina grundvalar. Det hela slutade med att zigenarhövdingen självmant drog sig ur de tilltänkta affärerna, som senare visade sig vara ren och skär bluff. På 50-talet betraktades zigenare som ett vårtecken, men ingen vill ha med dem att göra. (s 43, a.a.)

Jag gör inga anspråk på att visa en fullständig bild av hur ”den andre” beskrivs i lokalhistoriker och minnesskildringar, oftast finner man nämligen ingenting i frågan om samhällets mest marginaliserade grupper, men även denna frånvaro av synlighet har sitt budskap: resande, romer, fattiga, luffare fick antingen ingen väsentlig plats i minnet, eller ansågs möjligen inte passa in i den givna skildringen. I de böcker där jag funnit citaten rymms de under rubrikord som - i sig - är avskiljande: fattiga, luffare, tattare, skojare, original. I bibliografier över Hälsingland och Norrland saknas ofta sökord som romer, resande eller tattare och zigenare för den delen. I Hälsinglands museums omfattande klipparkiv av äldre dagspress finns inte heller några sökord där grupperna kunde rymmas, inte ens sökord som

”fattig” eller ”fattigvård”. Osynliggörandet börjar redan i arkivens och bibliografiernas ordnade värld.

Maktfrågan

Makten i bondesamhället kan ses som ett landskap. I en större skala skönjer man en motsättning mellan bondegemenskapen som kollektiv undersåte och dess överhet: stat, präster, ordningsmakt. I en trängre skala fanns en mikrovärld av makt inom varje hushåll, mellan husbondevälde och anställda, mellan man och kvinna, mellan äldre och yngre, pigan/drängen och husbondefolket. På byanivå fanns en animositet mellan rika och fattiga, mellan olika hushåll som kunde bråka om jord, arv och status. Byarna emellan fanns också motsättningar, om rågångar, jordägande, fiskevatten.

Jag tror motsättningarna mellan romer/resande och bofasta bönder ägde rum i kategorin fattiga - besuttna. Genom historien finns en tradition av att se på fattigdom på två sätt; den vanliga ”oskyldiga” fattigdomen som följde av ålder, sjukdom, olycka och så den mer oönskade fattigdomen, den som kopplades samman med social oro, kriminalitet, icke-bofast beteende, ”lösdriveri”. Efter detta har strategierna mot de fattiga varierat. Och romer/resande har nog i stort sett behandlats som tillhöriga den mer oönskade fattigdomen, den icke-bofasta, svårkontrollerade, ordningsstörande, ibland farliga fattigdomen. Ett utdrag ur sockenstämmoprotokollet från Söderala 1747 ger en nästan klassisk bild av det rutinmässiga fördrivande av fattiga och oönskade som var regel i svenska socknar:

"Påmindes, at som man med ledsna förmärkt, thet löst folk Tartare och Zigeuner i synnerhet här i församlingen icke allenast ofta stryka igenom, utan ock många dagarne blifwer qwar och med tiggeri och annat beswära folk; at sådane straxt angifwas för Crono-Betienten ock utur Sochnen bortskaffas, fast the ock än hade wederbörlige pass, emedan the med them, ej hafwa lof at stryka kring sochnen utan böra the skynda til sin destinerade ort dit the äro förpassade."

Ändå verkar det inte ha varit särskilt vanligt att motsättningarna kommit till öppen konflikt, en slags samexistens verkar ha varit regel. I boken ”Resandefolket” ger Solweig Gustavsson (f 1927) en sammansatt bild, ömsom av intolerans och fördrivning, ömsom av någonting annat:

”Det fanns byar där folk var snälla och trevliga. Platser som tog emot resande. De buroarna satte man stort värde på. Vi kunde komma tillbaka år från år. Vi visste att vi var välkomna, och de visste att vi inte var farliga”. (s317 a.a.)

Att romer och resande inte räknades in i byns gemenskap, eller ens i socknens är tydligt, de betraktades med försiktighet och misstro, men i det stora hela med varierande acceptans. De utförde sysslor som var omöjliga att klara sig utan, men misstänktes ofta för kriminalitet och berättelser om hur de drevs ut från byarna är inte ovanliga.

Jag vill reservera mig och säga att mina slutsatser kan vara otillräckligt underbyggda, jag kan helt enkelt ha fel här när jag enbart utgår från skriftliga källor, och förhållandena i

Hälsingland och Norrland behöver heller inte vara representativa. Dessutom borde ett omdöme i frågan närmast komma från de drabbade, inte från en skrivande representant för majoriteten. Historien är full av mörka berättelser och otaliga beslut från kommunalstämmor har ägnats det s.k. tattareproblemet, alltså frågan hur man på enklaste sätt kunde fördriva resandesällskap på orten eller kommunen.

De s.k. tattarekravallerna i Jönköping 1948 var ju en slags lynchmobb mot resande i modern tid. *"I början av 1900-talet blev resande bortdrivna från många platser runt om i Sverige, bland annat från sina hem i Snarsmon, Krämarstan och Jönköping"* (Hazell: 224).

Och i rasbiologins och "socialhygienens" namn steriliserades mer än 28.000 människor i Sverige, en förföljelse som drabbade de människor som stämplades som "tattare" hårt, runt 500 medborgare av detta ursprung tvångssteriliserades (Hazell: 132).

Den fattigvårdspolitik som växer fram under 1800-talet innebär en omfattande kontroll över de fattigas rörlighet och ett försök att dra nytta av deras arbetskraft (samma synsätt växer också fram inom fängelsepolitiken). Fattiga utan bostad och tillhörighet blev alltså möjliga belastningar och problem och skulle behandlas därefter. 1804 inrättades särskilda anstalter för lösdrivare. 1842 inrättades en kronoarbetskår av lösdrivare fördelade på kompanier under militärt befäl och lydande under krigslagarna. 1885 kommer en lösdrivarlag som består ända till 1965.

Att detta, liksom andra socialpolitiska ingripanden, drabbar romer och resande med full kraft är inte bara oundvikligt. Bägge grupperna får dessutom tjäna som pedagogiskt exempel på vilken skada och kostnad deras leverne orsakar samhället och majoritetsbefolkningen, de är helt enkelt det negativa exemplet som bevisar den förda politikens nödvändighet. Man kan säga att de utdefinieras från vad som sågs som önskvärt i det moderna samhället. Det blir tydligt i de kartläggningar av resande som utförts vid olika tillfällen.

Storsamhället

I samhället är människor del av en större enhet, av strukturer, tankegångar, beslut och åtgärder som går tillbaka på de styrande och på myndigheter som självklart inte existerar i isolerat. Det här blir nu ytterligare en sväng in i historien med ett exempel på hur "storsamhället" behandlade romer och resande. Det är också en utmärkt lektion i hur man går tillväga för att skapa skillnad.

Som bekant avslöjades i fjol existensen av ett särskilt s.k. "romregister" hos polisen i Skåne. Denna registrering var knappast en enstaka förseelse, snarare en del av en myndighetskultur som går genom hela 1900-talet.

Socialstyrelsen gav 1943-44 polismyndigheterna i uppdrag att kartlägga alla "tattare" i landet. Det hade, som vi sett, skett första gången på 1920-talet. Jag har inga siffror vad gäller Hälsingland eller Gävleborg men i Västernorrland registrerades 412 personer, allt från hembiträden till gårdfarihandlare. Formulären redovisade familj och släkt, ifall personen ifråga hade släktingar i andra län skrevs även det in i blanketten.

Hur bevisar man då att någon är "tattare", det är något av en kärnpunkt i alla resonemang om "vi och de". Jo, man använde sig av sagesmän som kunde sina byar och samhällen, sådana som prästen, fattigvårdsföreståndaren, kommunalrådet. Här ser vi en punkt där två perspektiv möts, fördomen underifrån och kontrollbehovet uppifrån finner ett gemensamt intresse; att märka ut den avvikande. Inventeringen skulle ju utgöra grund för beskrivning och bedömning av "tattarplågan i landet".

Att inventeringen utfördes under samma tid som de nazistiska folkmorden i stor skala iscensattes i Europa gör det hela extremt obehagligt, och med tanke på hur människor med oönskade beteenden utsattes för tvångssteriliseringar är tillkomsten en stor, historisk skamfläck, och inte den enda. I tidsbilden ingår också att 1942 utkom den beryktade debattboken "Tattarplågan", som faktiskt förespråkade "tattarnas" försvinnande genom sådant som sterilisering, lobotomering och internering. Under 1940-talet kommer också en rad populära filmer där "tattarna" skildras som rasliga stereotyper.

Anses vederbörande person vara av tattarsläkt? På grund av för den övriga ortsbefolkningen avvikande utseende och rasdrag? Så formulerades en av frågorna som polisen fyllde i 1943. Samtidigt med inventeringen genomförde Statens Rasbiologiska Institut en undersökning av resande på landets fängelser. Man mätte skallar och kroppar, vetenskapen skulle ju ha sitt. Svaren nerifrån kunde ibland vara oklädsamt godtyckliga:

Fjärdingmannen har känt den bemälda sedan mycket länge tillbaka och såvitt han har sig bekant lär hon vara av tattarsläkt. (citaten ovan och statistiken från: Sundsvalls Tidning 29-01-2014, artikel av Katarina Lind)

Ibland stöter man på upprörda dementier, mest muntliga men även i litteraturen att den och den byn skulle vara en "tattarby", eller att någon skulle vara av "tattarsläkt". Märkligt nog är påståendena lika sanna som de är falska, eftersom den sortens benämningar enbart och alltid sätts utifrån, från några som vill utmärka och brännmärka, byn eller individen. Det är en relationsfråga, inte en sakfråga, som exempelvis att en by är "finskspråkig" eller "folkrik". Man kan kalla det "etnifiering", ett förledande resonemang vars syfte är att först peka ut den andre och därefter handla i enlighet med utpekandet, ett slags cirkelbevis, om en by kallas "tattarby" är den också en "tattarby". Etnifiering är inte någonting som finns utan någonting som görs.

Den ständige Ålander

Ernst Ålander var en ökad kyrkoherde i Gnarp, lika ihärdigt gudstroende som antisemit och nazist. Hans ord i denna fråga har fördelen att vara alldeles omaskerade, hans rasism alldeles oförställd. Ernst Ålander (1883-1967) var omtyckt, om inte oomstridd, av sin församling, han stod till tjänst när rasbiologerna gjorde sina skallmätningar, han övergav aldrig sin djupt rotade rasism, han gjorde aldrig avbön. Och så här yttrade han sig i fråga om romerna:

"När jag i min barndom såg dessa mörkhyade och svartögda zigenarbarn med dess likartade föräldrar och anförvanter och deras över all beskrivning främmande väsen, framträdande och sätt att tala och föra sig, då kände jag oerhört starkt och med intuitiv, ögonblicklig klarsyn, att det var ett stort svalg befäst mellan dessa människor och dem, som man dagligen umgicks med på den svenska landsbygden. Samma intryck fick jag av de enstaka judiska

affärsmän, som då och då uppenbarade sig i dess fjärran från de stora stråkvägarna liggande socknarna. Jag behövde icke fråga, huruvida dylika österlänningar kunde få barn, som liknade de svenska, och om genuint svenska föräldrar kunde få en avkomma, som liknade den, man fick se i zigenarlägren eller bland det ”svenska” vandringsfolkets medlemmar. Sådant visste man på förhand, liksom det från början står klart för varje sund och naturlig människa.” (Nationen nr 6 1938, Sveriges första fascistiska tidning)

Släktforskningen och källproblemet

I de källor som skapats av släktforskare, exempelvis nättidningen Rötter, ser man hur frågan om resande och romer orsakat ganska starka konflikter och känslor. Släktband och härkomst är angelägna för många människor, minnet av stora orättvisor pockar på sin uppmärksamhet, samtidigt väcks reaktionen att täcka över det förflutnas mörka sidor, alternativt att inte locka fler fördomar genom att nämna de gamla vid namn. En del diskussioner har helt sonika stängts för vidare kommentarer, men att frågan inte lagt sig till ro är uppenbart. Medan hänvisningar till ”vallonsläkt” generellt betraktas som spännande och statusfyllt finns ingen självklar status i att lyfta fram eventuella kopplingar till ”tattarsläkter”.

Som huvudsakligen icke-bofasta är det också svårt att finna romer och resande genom källor som kyrkböcker, mantalslängder. Arkivmaterialet är ju myndighetspräglad och knutet till beständiga samhällsfenomen som jordägande, familjebildning, beskattning. Släkthistorikern Bo Lindwall skriver: *”Eftersom arkivmaterialet nästan alltid ger myndigheternas syn på människor och förhållanden så framträder de resande oftast i sin roll som förbrytare, även om brottet endast bestod i att ha passerat en länsgräns utan pass....Bilderna blir oundvikligen ensidiga”.* (Släktforskarnas årsbok 2005:18)

Det har inte hindrat att även den akademiska forskningen begått flagranti och enkla misstag när den enbart utgått från brottsmålsarkivalier för att ge en generaliserad bild av resande. Etnologen Birgitta Svensson har fått uppmärksam kritik för sin bok ”Bortom all ära och redlighet - Tattarnas spel med rättvisan” (1993) som gör hela resandefolkets historia till en berättelse om kriminalitet och kriminell identitet. Genom att endast betrakta de resande genom de juridiska dokumentens raster ger hon intrycket att detta är de resandes sanna bild. Ett enkelt källkritiskt misstag, men när hon dessutom konsekvent håller en gravt oetisk attityd i fråga om att sätta ut namn och släktskap lyckades hon dessutom skambelägga resande i samtiden och bidra till deras särbehandling.

Romerna och de resande beskrivs i aktuella historieverk som en del av ”de hotfullt fattiga”. 1907 år fattiglagstiftning har ett begrepp ”allmänfarliga levnadssätt” (Sveriges historia 1830-1920, s458)

Minoritetspolitik

Sverige har fem erkända nationella minoriteter: judar, romer, samer (som även är ett urfolk), sverigefinnar och tornedalingar. De historiska minoritetsspråken är jiddisch, romani chib, samiska, finska och meänkieli. Gemensamt för minoritetsgrupperna är att de har befolkat Sverige under lång tid samt att de utgör grupper med en uttalad samhörighet. De har även en

egen religiös, språklig eller kulturell tillhörighet och en vilja att behålla sin identitet. Resandefolket räknas som en del av gruppen romer.

Detta är vad som gäller. De historiska banden, de genealogiska och språkliga banden mellan romer och resande förenar mer än de skiljer och gör den minoritetspolitiska bedömningen rimlig.

Bruket då?

Ett annat traditionssamhälle är bruksorten. Det är svårare att finna belägg i historielitteraturen på romers och resandes ställning i den specifika och hierarkiska miljön i ett brukssamhälle. Det verkar heller inte finnas samma historieskrivning ”underifrån” i brukssamhällena som från bondbyarna. Brukshistorikerna har inte sällan författats av professionella historiker och haft en mer ”officiell” prägel, särskilt om bruket levtt vidare som ett modernt industriföretag. Det enorma källmaterialet från brukens bokföring och omfattande korrespondens och den moderna industrins behov av förgyllande bokverk över den egna historien har gemensamt bidragit till denna karaktär. Exempelvis Iggesunds bruk, vars historik kom ut 1985 och hade ekonomhistorikern Gustaf Utteström som huvudredaktör.

Det är också möjligt att brukssamhället, som var hårt reglerat och kontrollerat i sitt sociala liv och boende, inte lämnade samma plats för resande som bondesamhället gjorde. I det senare hade de resande en återkommande uppgift, deras ekonomi var beroende av bönderna och bönderna hade åtminstone ett visst ekonomiskt utbyte med de resande.

Troligen har ändå kontakterna funnits där i brukssamhället, men förblivit ouppvecklade. De resande rörde sig ju över hela landet, i både landsort och stad, men interaktionen med brukssamhället var kanske inte så stark att den lämnat några mer synliga spår. Troligen hade de resande en annan roll i det som kallas komplementära samhällen, ett slags pendang som växte fram i brukssamhällenas närhet, exempelvis Sågtäkten i förhållande till Ströms bruk i norra Hälsingland. I dessa samhällen kunde inte bruket utöva samma kontroll, där etableras hantverkare, butiker och kaféer, och folkrörelsernas samlingslokaler kunde här byggas utan bruksherreinblandning eller förbud. Det är inte omöjligt att här finns arkivmaterial och folklivsuppteckningar som skulle belysa min frågeställning, men tiden har inte medgett den utflykten.

Attityden från brukssamhällena tangerar modernitetens urbaniserade industrisamhälle och Bo Hazell skriver i sin bok: *”Urbaniseringen bidrog till att de resande släpptes in i samhället, men de bosatte sig gärna litet avsides. I sista huset p gatan, i utkanten av samhället eller en bit utanför tätorten. De höll sig på sin kant och undvek alltför täta kontakter med de fastboende”* (sid 53 a.a.)

En informant skriver i ett mejl: *som jag skrivit tidigare så minns jag (då jag som mycket litet barn bodde i Kungsgården, vid Storvik... hur tattarna kom till mejeriet och ville förtenna mjölkkrukor... och farsan (som var mejerist) anlidade dem... så de kom lite då och då... med häst och vagn, och en häst/ett föl struttande vid sidan om...*

Om uppdraget vidgades till en informantundersökning i vissa tätorter av brukskaraktär skulle förmodligen ett nytt skikt av kunskap kunna friläggas.

Äldre spår

I den äldre historien finns förbindelser mellan resandefolket och brukens verksamhet. Under 1700-talet var de s.k. glasförarna av resandesläkt, de var en slags kringresande glasförsäljare, med någon form av ekonomisk överenskommelse med det glasbruk vars varor de sålde. Glasförarnas verksamhet upphörde på 1820-talet.

Likaså var forna tiders lumpsamlare av resandestam. Lumpen var pappersbrukens råvara och en ständig brist rådde, varför staten till och med stiftade lagar för att säkra tillgången på lump och därmed skrivpapper för förvaltningen och universiteten.

Den här delen av resandefolkets historia skulle tjäna på mer historieskrivning, här finns en berättelse om en annan acceptans och en annan integration av de resande i samhällets olika angelägenheter, här liksom i militärväsendet. Och dessutom, hur denna ”integration” senare ersätts av en hårdare samhällsattityd, vilket citatet av Bo Lindwall ovan visar.

Inte ens i skönlitteraturen är det lätt att finna några beskrivningar som förenar bruksliv och resande. I Harry Martinssons ”Nässlorna blommar” skymtar ”tattarna” och deras lass på färd genom bondelandskapet, iaktagna av sockenbarnet Martin, en annan fattig i ett oförstående landskap. I ”Bombi Bitt och jag” av Fritjof Nilsson Piraten är de en färgstark exotism på Kiviks marknad, medan de i Fredrik Ströms stora krönika ”Folket i Simlångsdalen” är ett mörkt hot från skogarna, en hemsökelse, och ungefär lika exotisk.

Tyvärr blev det också så att majoritetssamhällets fördomar snarare stärktes när välvilliga motröster som Ivar Lo Johansson i sin bok (1929) vurmade för romer och beskrev dem i en skildring med utsikt över Europa, det är en bok som flödar över av märkliga berättelser, folkstro och magi.

Ett tankespår att följa vore också hur de allmänna moderniseringssträvandena i svenskt 1900-tal drabbade minoriteter som romer och resande. Staten hade en uppenbar vilja att förbättra det mänskliga livet och höja socialt utsatta grupper, men attityden var samtidigt paternalistisk och auktoritär, den innefattade inte de som behövde ”rättas”.

Några skriftliga spår om brukssamhället, romer och resande har jag inte lyckats finna i den tryckta litteraturen. Spridda röster når en dock från nätet;

*”Ragnar kommer från Dalarna, från en av de orter dit de resande koncentrerats genom åren. Han är född 1942 och han minns uppväxten i brukssamhället.
– Mentaliteten var rå och grov. För oss ”tattarbarn” var det ett ständigt helvete. Det gick inte en dag utan att jag tvingades slåss på skolgården. Många lärare deltog också i trakasserierna.
– En gång slogs jag mot ett helt gäng och höll på att klara av dem allihop. Då fick jag plötsligt en sten i huvudet. Ändå var det jag som fick skulden och allt skäll efteråt.” <http://eleonorfrankemo.blogg.se/category/inte-ok.html>*

Bonickan i Hudiksvall

Som avslutning vill jag återvända till de många orden för romer och resande. I sin utmärkta och väldigt innehållsrika bok "Resandefolket" redogör Bo Hazell för en lång rad ord i standardspråket såväl som i dialekter. Ett sådant ord är "bonecker" som Gustaf Fröding använder i sin dikt "Skojare", en ganska illasinnad och fördomsfull beskrivning, om än humoristisk.

Ord har ju sina öden och just "boneck" tycks gå tillbaka på ett äldre ord för resande, nämligen "rosboinik" ett ord även använts sedan 1600-talet om stråtrövare, banditer. Märkligt nog har jag själv träffat på ordet i en opublicerad artikel om de fattiga familjer som bodde längs Postgatan i Hudiksvall för sådär 150 år sedan. Den är författad av lokalhistorikern Anna Lindegren och jag citerar den i min bok "Gammal som gatan" (1997):

Postgatan hade dåligt anseende ifråga om sitt folk. Små kåkar, delvis med blyrutor i fönstren, och mycket slödder bodde där. Där det stod "rum för resande" var det verkliga bondfångarhål, om vi undantar ringaren Pettersson ner i hörnet..

Folket i Postgatan hade givit varandra originella öknamn. En torghandlarsläkt av sekunda anseende hade en gård Albrektssons och Bonickan hade en gård. Hon gick visst i yngre dar i familjer som hjälpmadam. Bonickan dog av för mycket förtärande av bruna bönor. Det var hennes julkalas.

Varför är detta intressant? Jo, därför att namn på andra ges av ett särskilt skäl, på Postgatan bodde fattiga krumelurer som hette Rövarn, Bombom och s.s. Bonickan. De var inte som de anständiga småborgarna i staden Hudiksvall, de var "slödder" och inte som ringaren Pettersson. Accepterade var de nog, men också utmärkta redan av sina öknamn.

Och om Bonickan nu hade sitt namn eftersom hon var av resandesläkt säger det någonting om hur historien alltid hinner ikapp oss med sin kunskap och sina slutsatser. Vi och de andra, vi kommer alltid att se varandra.

Att göra mötet så jämställt som möjligt, att upprätthålla mänsklig värdighet och mänskliga rättigheter i mötet och erkänna den långa historien av övergrepp är en plikt även i det vanligtvis så skyddade kulturarvsarbetet.

Litteratur

Eivergård, Mikael, Tattare: ett främmande folkslag eller en del av det jämtska? *Ingår i:* Jämten 2006, s. 34-40.

En dokumentation av byarna Snäre – Bäckänge, (stencil) Snäre-Ljusdal 1989.

Gardh, Inge, I våra kvarter - Ljusdal på 50-talet. Ljusdal 1993.

Hansen, Anna, Tattarstan i Oviken, Ur: Platsens mänskliga berättelser, Masoud Kamali (red), Malmö 2013.

Hazell, Bo, Resandefolket – från tattare till traveller, Stockholm 2002/2011.

Hillgren, Bror, En bok om Delsbo (1925-26), faksimile, Ljusdal 1989.

Holgersson, Thörn&Wahlström (red), Göteborg utforskat, studier av en stad i förändring, Göteborg, 2010.

J:son Hanzén, J. Järvsöfolket, dess typ och tungomål, seder och bruk, andliga och sociala liv intill tjugonde seklet, Ljusdal 1953.

Järvsöbyarna, skriftserie Järvsö hembygdsförening, delarna 4, 8, 10, olika författare, Ljusdal 1991, Järvsö 1996, Järvsö 2000.

Lind, Helmer, Folke kring Älva, Berättelser från Färila, Ljusdal 1996.

Lind, Katarina, Stor registrering av "tattare", Sundsvalls Tidning 29-01-2014.

Lindvall, Bo, Hund-Fias härstamning. Om de resandes ursprung. *Ingår i:* Släktforskarnas årsbok 2005, s 9–67, Falköping 2005.

Lo-Johansson, Ivar, Zigenare. En sommar på det hemlösa folkets vandringsstigar, 1929.

Lundman, Bertil, Folktyp och härstamning i det inre Hälsingland, *Ingår i:* Hälsingerunor 1947, s 94-106.

Martinson, Harry, Nässlorna blomma, Uddevalla 2000.

Mer om några byar i Forsa, ol. författare (studiecirkel), Ljusdal (2001).

Montesino, Norma, Romer i svensk myndighetspolitik – ett historiskt perspektiv, meddelanden från Socialhögskolan 2010:2, Lund.

Nilsson, Fritiof (Piraten) Bombi Bitt och jag, Stockholm 1932.

Sellig, Jan, Svensk antiziganism, Limhamn (2003).

Ström, Fredrik, Folket i Simlångsdalen, Stockholm 1924.

Sveriges historia 1830-1920, red Bo Stråth, Falköping 2012.

Åkerfeldt, Bennie, Romer och resande i Sverige, Fritsla 2013.